

Gedeelte van het bewaard gebleven muurwerk van de 12de-eeuwse Oude Blasiuskerk met daarin een gereconstrueerd Romaans venster (foto van auteur)

Delden, doorgangstadje op een kleine stuwwal

Locatiekeuze

Stad Delden ligt op een stuwwalfragment, dat bestaat uit groene Tertiaire klei. Deze grondsoort brengt met zich mee dat de bodemgesteldheid een enigszins vochtig karakter heeft. Het lager gelegen gebied rondom Delden is altijd moerassig geweest. Zo kwam tussen Goor en Delden een moerasbos voor dat nog ter sprake zal komen. Door deze geografische situatie lag Stad Delden als het ware op een soort eiland wat de bewoonbaarheid betreft. Maar dat eiland was wel beduidend groter dan de beperkte omvang van het middeleeuwse stadje.

Niet alleen in Twente, maar ook in het Graafschap Zutphen vinden wij de plaatsnaam Delden terug (ten zuiden van Vorden). In beide gevallen ligt een plaats Hengelo in de buurt. Het zal niet verbazen dat er verwarring is ontstaan welk Delden in vroege oorkonden werd bedoeld: het Twentse of het Achterhoekse. Het zuidelijker gelegen Delden is waarschijnlijk bedoeld in de oudste vermelding van "Thelden": die in een oorkonde van 18 december 996.

De eerste vermelding van het Twentse Delden komt waarschijnlijk voor in een oorkonde van 25 mei 1036. In deze oorkonde schenkt bisschop Meinwerk van Paderborn de hof van Delden ("Thelden") aan het stift Busdorf, gelegen in het oosten van Westfalen. Aan het einde van de 13de eeuw bestond genoemde hof uit een hoofdhof met dertig, zeer verspreid liggende hoeven. Twee daarvan worden Driene en Tweekelo genoemd waardoor de identificatie van de hier genoemde hof met het Twentse Delden zeer voor de hand liggend wordt.

Er is nog een andere relatie tussen Delden en Paderborn. Beide plaatsen delen de verering van de H. Blasius. Deze bisschop van Sebaste in Cappadocië (Armenië) zou in het jaar 316 de marteldood zijn gestorven. Vanaf de 9de eeuw werd hij in West-Europa aangeroepen tegen keelpijn. Relieken van deze heilige zouden omstreeks 1040 naar Paderborn zijn overgebracht. De kerken van Delden, zowel het tegenwoordige gebouw als het vroegere bouwwerk, zijn aan hem toegewijd.

Wie nog niet overtuigd is dat met het Thelden van 1036 het Delden in Twente is bedoeld, kan niet om de inhoud van een oorkonde van vóór 24 september 1119 heen. Daarin schenkt bisschop Godebald van Utrecht de kerk van Delden ("Thelden") aan het kapittel van St. Pieter te Utrecht. Thelden moet hier wel het Overijsselse Delden zijn, want behalve de kerk van Delden wordt ook die van Enschede ("Aneschede") aan genoemd kapittel geschonken. Dit verkoopt op 15 mei 1294 de grove en de smalle tienden in het kerspel Delden en het patroonaatsrecht van de kerk van Delden aan het kapittel van St.-Lebuïnus te Deventer. Eerder was ook de hof van Thelden aan een dichterbij wonende eigenaar overgedaan, want op 4 januari 1239 verkoopt het stift Busdorf het goed aan een zekere Johan van Ahaus.

Van Delden heb ik geen naamsverklaring kunnen vinden. Gysseling leidt in zijn bekende Toponymisch Woordenboek de naam van het nabijgelegen Hengelo af van de Germaanse woorden *hangi* = helling en *lauha* = bosje op hoge zandgrond. In de naam van het eveneens in de buurt gelegen dorp Hengevelde meent hij het Germaanse woord *feldu* = woest land, heide te herkennen.

Pré-stedelijke ontwikkelingen

Evenals de archivalia zijn ook de archeologische vondsten betreffende de middeleeuwse geschiedenis van het pre-stedelijke Delden zeer schaars.

Onlangs zouden bij toeval in het uiterste westen van de bebouwde kom (ten oosten van de Europalaan en ten noorden van de rotonde (de N741)) scherven zijn gevonden, die bij geruchte van Karolingische ouderdom zouden zijn. Helaas is er geen enkel onderzoek mogelijk geweest en zelfs de schervendeterminatie kon niet geverifieerd worden. Als het gerucht (van een amateur-archeoloog) serieus wordt genomen, hebben wij hier waarschijnlijk te maken met de oudste getuigenissen van de materiële cultuur betreffende oud-Delden.

Een aparte vermelding verdienen de opgravingen die tijdens de restauratiewerkzaamheden van 1965 tot 1968 in de middeleeuwse Oude Blasiuskerk hebben plaatsgevonden. Bij de aanleg van nieuwe vloeren heeft men een summier oudheidkundig bodemonderzoek uitgevoerd. Hierbij zijn restanten van een voorafgaande kerk blootgelegd, die gedateerd worden in het midden van de 12de eeuw. Bijzonder is dat van deze oudere kerk ook in het opgaande muurwerk overblijfselen zijn opgenomen. Andere bijzonderheden van dit bedehuis – bezien in het kader van de kerkbouw in de kleine Twentse stadjes – waren dat het over een dwarsschip beschikte en dat het schip meerbeukig was. Een opmerkelijke vondst die in 1967 onder de vloer werd gedaan, was de ontdekking van een gedeelte van een geëmailleerd koperen kruis uit het einde van de 13de eeuw, dat in Limoges (midden-Frankrijk) moet zijn vervaardigd.

De wording van de stad

Voor de bewoningsgeschiedenis van Delden in de Middeleeuwen is een charter van 18 januari 1322 van de Utrechtse bisschop Frederik van Zirk van eminent belang. Vanwege de importantie van dit schrijven geven wij de tekst hier volledig in een Nederlandse vertaling (uit het Latijn) weer:

“Aan allen die dit schrijven zullen zien, maken wij, schepenen en gemeenschap van de buurschap of versterking Delden door middel van dit schrijven officieel bekend te getuigen dat wij de overbrenging van onze huizen en hoeven van voornoemde plaats naar de reeds nieuw omgrachte plaats Nyedelden hebben laten uitvoeren en uitvoeren met behoud van onze oude privileges en vrijheden, en met behoud van de betalingen aan de heer en van alle andere rechten van de in Christus eerwaarde vader en onze heer, bisschop Frederik van Utrecht en zijn opvolgers, die ten aanzien van ons en onze goederen volledig behouden zijn volgens de inhoud van de brief van onze heer, de genoemde bisschop, die aan ons over gemelde overbrenging is uitgegaan, waarvan de inhoud als volgt luidt: Wij Frederik, bij de gratie Gods bisschop van Utrecht, maken aan iedereen bekend dat wij, ter voorkoming van gevaren voor ons land zodat onze

Tekening uit 1786 van Hendrik Tavenier (Stedelijk Museum Zwolle)

mensen en de bewoners van de buurschap Delden des te meer – beschermd tegen aanvallen van bestormers – genieten van een meer verkieslijke veiligheid, aan diezelfde mensen van ons door dit schrijven hebben toegestaan en toestaan dat zij hun huizen, hoeven en woningen naar de plaats, Nyedelden genoemd, reeds op een nieuwe wijze omgracht, overbrengen, plaatsen, bouwen en neerzetten. En dat zij aldaar de privileges en vrijheden, die zij tot dusverre in voornoemde buurschap Delden genoten, mogen genieten en gebruiken in genoemde plaats Nyedelden, terwijl het gezag, de vergoedingen en al onze rechten die wij in genoemde buurschap tot deze tijd bezaten, voor ons en onze opvolgers in genoemde plaats Nyedelden volledig zijn gewaarborgd. Als getuigenis daarvan is ons zegel aan dit schrijven gehecht. Gegeven in het jaar 1322 op de dag van de heilige maagd Prisca. Tot getuigenis en tot bevestiging van al het voornoemde hebben wij gemeend ons zegel aan dit schrijven te moeten hechten. Gegeven in het voornoemde jaar en op de voornoemde dag.”

Uit de tekst van deze gezegelde oorkonde wordt duidelijk dat er voordien een buurschap was – met verspreide bewoning – die om veiligheidsredenen geconcentreerd is tot een versterking binnen een pas gegraven gracht. De consequentie was dat de los gegroepede gebouwen werden samengebracht binnen de stadgracht: in die zin moet de overbrenging van “huizen, hoeven en woningen” worden verstaan. De stenen kerk zal daarbij het middelpunt van de nieuwe nederzetting zijn gebleven. De theorie dat de stenen kerk in de 12de eeuw en de uitbreiding daarvan in de 13de eeuw onvoltooid zijn gebleven en er dus een gebouw op een andere plek moet hebben gestaan dat eeuwenlang als kerk heeft

gefungeerd, is niet meer waarschijnlijk. Delden lijkt in de 14de eeuw slechts in heel beperkte mate te zijn verplaatst, en wel vermoedelijk van west naar oost.

De veiligheid van de versterking gold niet alleen de bewoners van Delden, maar ook hen die in dienst waren van de wereldlijke landsheer, de bisschop van Utrecht. Deze zelfde landsheer gaf in 1518 eerst bevel om Delden te versterken, en later in dat jaar om het te ontmantelen. Misschien was de toenmalige bisschop tot de conclusie gekomen dat zijn gebied beter te verdedigen viel als de versterkingen geconcentreerd werden in de grotere steden.

Enig archeologisch onderzoek in Delden kan de historische gegevens wat verlevendigen.

Een vermeldenswaardige vondst is die geweest van een zogenaamde knuppelweg in de Langestraat in 1988. Een knuppelweg is een weg van aaneengelegde en opgestapelde stammetjes van (goedkoop) hout. Voor dit type wegconstructie, waarvan ook overblijfselen in bijvoorbeeld Deventer en Amersfoort zijn aangetroffen, is het eerder genoemde moerasbos aangesproken. Delden biedt binnen de provincie Overijssel het mooiste voorbeeld van een dergelijke knuppelweg. Er werden in Delden tenminste drie tot vier lagen los op elkaar gestapelde takken en stammetjes van elzen- en berkenhout aangetroffen. Het moeten er meer geweest zijn, want in de nieuwe tijd is de middeleeuwse verhoging van de grond gedeeltelijk afgegraven en vervangen door vulzand. Daarbij moet een gedeelte van de knuppelweg zijn verwijderd. Bovendien kon deze weg door middel van een gecalibreerde C-14 datering globaal worden gedateerd: tussen 1275 en 1380. Deze datering past goed bij de aanleg van Nyedelden omstreeks 1322. De weg zal tegelijkertijd met de bouw van de stedelijke versterkingen zijn aangelegd. Voor een goed begrip van de situatie zij hier nog vermeld dat de aangetroffen lagen van stammetjes waren ingebed in een zandlichaam van 70 cm dikte, dat in één keer moet zijn aangebracht. Dit zandlichaam betrof een stedelijke ophoging van de oorspronkelijke bodem. Het is aannemelijk om te veronderstellen dat dit gebeurd is met materiaal dat geheel of gedeeltelijk afkomstig was van de stadsgracht, die toen gegraven werd.

Over de gracht die Delden ooit omgaf, valt weinig te zeggen. Bij oudheidkundig bodemonderzoek kon alleen een dwarsprofiel worden opgemaakt. De gracht moet, zoals in 1989 bij de Noordwal kon worden geconstateerd, een lengte (omtrek) hebben gehad van ongeveer 800, een breedte van 16 en een diepte van 4 meter. Evenals bijvoorbeeld in Goor en in Diepenheim was deze diepe uitgraving aan de binnenzijde beschoeid.

Een gemetselde stadsmuur heeft Delden vrijwel zeker nooit gehad. Aan de binnenzijde van de gracht zal een natuurlijke doornige haag op een aarden wal(letje) deze defensieve rol hebben vervuld, enigszins vergelijkbaar met een landweer. De kern van Delden heeft een historisch bepaalde, onregelmatig-cirkelvormige plattegrond met een schaakbordachtig stratenpatroon zoals dat bij een geplande stad gebruikelijk is. De middeleeuwse bebouwing is bij de stadsbrand van 1655 zo goed als geheel verloren gegaan. De buitenste rondweg heet nog steeds Noorderhagen respectievelijk Zuiderhagen, en de binnenste rondweg Noordwal respectievelijk Zuidwal. De scheidslijn tussen noord en zuid wordt gevormd door de Langestraat, de grote west-oostverbinding die het

stadsgracht. Dit alles is al waarneembaar op de bekende kaart van Jacobus van Deventer (circa 1560).

Als beloning voor de versterking van de buurschap Delden heeft de Utrechtse bisschop Johan van Diest in 1333 (een dikke tien jaar na de daarmee samenhangende werkzaamheden) aan Nyedelden stadsrecht verleend. Het omgekeerde was het geval in Goor, waar eerst dit recht werd geschonken en vervolgens versterkingen werden aangelegd. Het stadsrecht van Delden was naar dat van Oldenzaal, dat op zijn beurt aan Deventer was ontleend.

Vanouds heeft Delden een sterk agrarisch karakter gehad. In een reisverslag van groothertog Cosimo III van Toscane uit 1668 was toen (nog) sprake van stadsboerderijen in de plaats met voor de deur opgestapelde mest. Het is de oudst bekende plaatsbeschrijving van Delden.

Daarnaast heeft het stadje ook eeuwenlang betekenis gehad als pleisterplaats en als een locatie waar handel werd gedreven. De doorgaande weg liep van west naar oost. Nog in 1841 spreekt Van der Aa in zijn bekende Aardrijkskundig Woordenboek over één enkele straat. Dit tracé wijst op de functie van transitio tussen westelijker gelegen gebieden (met name de IJsselsteden) en gebieden in het naburige Duitsland. De middeleeuwse route van Deventer naar Bremen-Hamburg-Lübeck enerzijds en naar Brunswijk-Magdenburg anderzijds zal over Delden hebben gelopen. Later, sinds de tweede helft van de 17de eeuw, deed de belangrijke postroute Amsterdam/Naarden-Hamburg Delden aan. Zeker in die tijd moeten er in het stadje herbergen zijn geweest, want de eerder genoemde vorst Cosimo bracht de nacht van 17 op 18 februari 1668 door in de beste herberg die hij er kon vinden. Volgens Van der Aa heeft Delden vóór de Tachtigjarige Oorlog een bloeiende handel gekend.

Delden en Twickel worden vaak in één adem genoemd. Het kasteel, dat hemelsbreed zo'n driehonderd meter ten noordoosten van het stadje is gelegen, vormde tot de aanleg van de rondweg (de N 346) in de jaren zeventig ruimtelijk één geheel met Delden, maar is er nu door genoemde weg van gescheiden.

Vaak hebben kleinere steden te lijden gehad onder de machtspositie van een kasteel in de nabijheid. In Delden lijkt dat in de periode tot 1400 niet het geval te zijn geweest. Het Huis Twickel aldaar wordt voor het eerst genoemd in 1389. Gevers en Mensema nemen aan dat deze versterking, die destijds toebehoorde aan Herman van Twickelo, door hem gebouwd is op het terrein van "dat hus to eysinc dat ghelegen is in den kerspele to Delden in der groten burscap biden dorpe", zoals in de verkoopakte van 31 mei 1347 van Berent van Hulsker en zijn vrouw Dayge aan Herman van Twickelo is geformuleerd. Door een berekende huwelijkspolitiek hebben de Twickelo's hun bezit in de loop der tijd aanmerkelijk weten uit te breiden. De ontwikkeling van het Huis Twickel is daarom later misschien ten koste gegaan van de ontwikkeling van Delden, want dit is tot ver in de 20ste eeuw een kleine stad gebleven. Niet voor niets

staat op een zwerfkei bij het kasteel een inscriptie uit 1959: Delden ontwikkel (maar laat Twickel Twickel)!

Geselecteerde literatuur en bronnen Delden

- Gevers, A.J., en A.J. Mensema, *De havezaten in Twente en hun bewoners* (Zwolle 1995) 152-167.
- Kuile, E.H. ter, "De middeleeuwse kerk van Delden". In: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, jrg. 68(1969) 24 en 27.
- Kolks, Z., en A.D. Verlinde, "Goor en Delden, van buurtschap tot stad". In: *'t Inschrien*, jrg. 23 (1991), 7-16.